

К. В. Коротич

**До проблеми виокремлення й аналізу
ядерної частини мовних полів
(на матеріалі української преси ХХ–ХХІ століть)**

Предметом дослідження в цій статті обрано ядерну частину асоціативно-семантичного поля «безпека/небезпека». Вибір предмета дослідження зумовлений: 1) необхідністю вивчення розвитку словникового складу української мови в різні періоди; 2) зростанням інтересу до вивчення лексичної основи української мови; 3) потребою дослідження польової структури мови взагалі та конкретних різновидів лінгвальних полів зокрема; 4) необхідністю вдосконалювати методика польового аналізу мовних засобів різних рівнів, які функціонують у публіцистичному стилі.

На сучасному етапі розвитку лінгвістичної теорії поля незаперечним є положення про наявність у складі будь-якого поля ядра (центру) та периферії. В українському й зарубіжному мовознавстві в основному вважаються розробленими критерії виокремлення у складі мовних полів ядерної та периферійної частин, а також градації зон периферії. Так, прикметними рисами конститuentів ядра є: 1) максимальна концентрація всіх специфічних ознак, притаманних певному угрупованню, найбільша консолідованість і втілення в собі сутності всього

семантичного комплексу [1:49; 2:214; 3:44; 10:59]; 2) найбільша участь у зв'язках і відношеннях, властивих певному полю [2:215; 3: 44; 4:31; 5:122]; 3) максимальне функціональне навантаження [2:216; 5:122]; 4) найбільший ступінь спеціалізованості й однозначності для реалізації певної семантичної функції [2:216–217; 8:6]; 5) регулярність, висока частотність уживання [2:217; 8:6; 6:78]; 6) найбільша узагальненість семантики [3:45]; 7) їх обов'язкова наявність у складі поля [8:6]; 8) простота морфемної будови [6:77]; 9) більша психологічна важливість для носія мови від периферійних конститuentів [6:77].

Аналізуючи ці критерії, О. В. Бондарко називає головними перші два, проте, беручи до уваги й можливість зміни значущості тієї чи іншої ознаки в кожному конкретному випадку, робить висновок про неможливість установлення на сьогодні ієрархії критеріїв [2:217–218]. Утім досить часто в лінгвістичних дослідженнях переважає критерій частотності або навіть є єдиним для членування мовного поля на ядро й периферію [наприклад, 8:45; 7:31].

Застосовуючи комплекс вищезгаданих критеріїв для аналізу складу та структури асоціативно-семантичного поля «безпека/небезпека» й належних до нього мікрополів, ми зіткнулися з проблемою *змінності складу ядерної частини поля*, пов'язаною зі специфікою джерельної бази досліджуваного поля – текстів української преси 1905–2006 рр. З огляду на існування зазначеної проблеми, метою нашого дослідження є розроблення додаткових прийомів і критеріїв, які вможливають більш точне виокремлення ядерної частини лінгвальних полів у діахронії.

Виокремивши з корпусу текстів української преси ХХ–ХХІ ст. асоціативно-семантичне поле «безпека/небезпека», констатуємо наявність сталих і змінних елементів у його складі, причому, за наведеними вище критеріями, змінні елементи мають належати до ядра поля. У процесі аналізу постає питання, чи може змінюватися склад ядерної частини. Адже ядро містить сталу частину мовних засобів на позначення певного поняття, забезпечуючи стабільність поля, а динамічні процеси зазвичай відбуваються на периферії, хоча можливими є й процеси взаємодії ядерної і периферійної частин поля. Такими процесами, з нашого погляду, є *актуалізація історизмів і неологізація*, які ми й розглянемо на матеріалі полів «війна», «хвороби» і мікрополя назв ворогів.

До ядерної частини лінгвального поля «війна» належать конститuentи: *ворог, армія, війська, противник, фронт, загарбник, воювати, бій* та ін., – які в досліджуваній нами пері-

од (1905–2006) постійно перебували в складі ядра. Проте, на нашу думку, ядерна частина цього поля містить і змінні конститuentи, що належать до неї: 1) у період свого активного функціонування; 2) після того, як позначувані ними явища зникли, у певних типах текстів. Так, у ЗМІ, зокрема пресі, у текстах, об'єднаних темою громадянської війни, Другої світової війни, спостерігаємо явище *актуалізації історизмів*. У таких текстах, найчастіше приурочених до радянських свят, події минулого описуються одиницями лінгвального поля «війна», що під час свого активного функціонування мали статус своєрідних знаків доби й також належали до його ядерної частини. Це, скажімо, *громадянська війна, Антанта, білі, денікінці, махновці, врангелівці, петлюрівці* під час громадянської війни; *гітлерівська Німеччина, фашистська Німеччина, фашистська армія, фашистсько-німецькі загарбники, фашисти, гестапо* за часів Другої світової війни. Зазначені одиниці репрезентують поле «війна» в діахронії. Покажемо те, що в цих конститuentах поля «війна», не виокремлених з контексту, не актуалізуються темпоральні семи «історичне» та функціонально-частотні семи «незначна вживаність», властиві периферійним одиницям.

Прикметно, що розповідь у таких текстах дуже часто ведеться не в ретроспективі, а в так званому історичному теперішньому часі, ті ж вислови, що на сьогодні належать до пасивного словникового складу й відповідно марковані в тлумачних словниках, не сприймаються в описах доби, котру вони репрезентують, як історизми. Але оскільки історичний теперішній час зазвичай уживається як стилістичний прийом для більшої виразності й унаочнення викладу, а денотати історично зумовлених конститuentів поля «війна» зникли, треба, на нашу думку, визначати реальний статус цих одиниць у часово віддалених від описуваних подій текстах як історизми, незважаючи на ефект удаваної близької часової присутності їх денотатів.

У ході аналізу лінгвального поля на позначення війни постає питання, де місце таких одиниць (історизмів) у структурі поля.

Щодо цієї проблеми показовою є позиція О. М. Рудякова, який категорично стверджує, що «до ядра принципово не може належати семема, що зазнає безпосереднього впливу позамовної дійсності, називає конкретну соціальну позицію, статус, посаду, чутливо реагує на зміну оцінки за ознакою сучасність – несучасність, актуальність – неактуальність. Її місце на периферії групи. Ядро не зазнає безпосереднього впливу екстралінгвістичної реальності» [9:25].

Це теоретичне положення, на нашу думку, є цілком слушним, коли дослідження здійснюються у синхронічному плані, застосовуючи однорідний у часовому відношенні матеріал. Натомість для діахронічних досліджень ми пропонуємо виокремлювати кілька типів ядер: 1) *загальне історично незмінне ядро* (кістяк поля, характерний для будь-якого періоду), його складатимуть одиниці з великим ступенем узагальненості семантики; 2) *історично зумовлене ядро* на кожному досліджуваному етапі, яке відобразатиме зміни і в реальному світі, і в мовній картині світу, буде більш інформативним і відповідним дійсності («сучасним» їй). Таке ядро утворюватимуть константи з високим ступенем спеціалізованості й однозначності. Такий розподіл елементів ядерної частини знімає суперечність між критеріями виділення ядра (4-м і 6-м у нашому викладі). Замість двох перших типів ядер можна запропонувати виділяти *градацію зон ядра*: історично незмінної та історично зумовленої. Для тих типів досліджень, які базуватимуться на синхронічному матеріалі, проблема градації зон ядра зніматиметься як неістотна.

Іншою проблемою, пов'язаною з членуванням поля на ядро та периферію, є те, що доволі часто під дією екстралінгвальних чинників (з появою нової реальії) виникають або запозичуються номени, котрі відразу після створення характеризуються дуже великим ступенем частотності вживання в ЗМІ. Наприклад, на позначення деяких нових хвороб, які нещодавно з'явилися в Україні, моментально виникли пари словотвірних синонімів: *атипова пневмонія, нетипова пневмонія* – або цілі синонімічні ряди: *пташиний грип, курячий грип, «крилатий» грип*. Ці номени поповнили поле на позначення хвороб, утративши семи, властиві периферійним одиницям: територіальну «характерність для закордонної дійсності» та функціонально-частотну «незначна вживаність» (На думку Т. Морохіної, наявність кількох таких сем у структурі конститuenta відносить його до крайньої периферії поля [8:47]) – і, навпаки, претендуючи за критерієм частотності вживання на місце не на периферії, як належало б лексичним інноваціям (Пор.: «Слова, які є нещодавними запозиченнями з інших мов, найімовірніше, не належать до центральних» [6:77]), а в ядерній частині. Згодом – зі зменшенням кількості матеріалів у ЗМІ про ці хвороби – відповідні конституенти поля закономірно перемістилися

на його периферію. Або, приміром, наприкінці 20-х – у 30-і рр. ХХ ст. мікрополе на позначення так званих «ворогів народу», характеризуючись інтенсивним уживанням у мові тогочасних засобів масової інформації, поповнювали їх назви та похідні від них, як-от: *СВУ, торгпром, промпартія, шахтинська справа, троцькисти* (Приклади наводимо відповідно до правопису оригіналу), *шумськісти, шумськізм, хвильовізм*. З виникненням нових номенів на позначення ворогів народу вони втрачали актуальність, відходили на периферію й ставали історизмами.

Описане явище є характерним для мови ЗМІ, відображаючи їх функцію подання нової інформації. На нашу думку, прийнятним є запровадження робочого терміна *ситуативне ядро*, який, надаючи назву й статус органічному явищу мови засобів масової інформації, уможливить детальніший аналіз складу й структури лінгвальних полів.

Таким чином, для розв'язання питання про можливість змін у складі ядра ми вважаємо за потрібне виокремлювати кілька типів ядер і пропонуємо запровадити відповідні робочі терміни на їх позначення: 1) *загальне історично незмінне ядро*; 2) *історично зумовлене ядро*, що відобразатиме діахронічні зрізи; 3) *ситуативне ядро*. Ситуативне ядро є виявом процесів неологізації, його виникнення зумовлене специфікою ЗМІ в передаванні нової інформації реципієнтам.

Постійне звернення до тем громадянської війни й особливо Другої світової війни в радянський час і витворювання поряд із текстами про сьогодення великої кількості текстів, присвячених подіям 1917–1921 та 1941–1945 рр., спричинене маніпулятивною стратегією тоталітарних ЗМІ, яка полягає у створенні ефекту постійної присутності ворога, що цементує суспільство перед обличчям близької небезпеки. Допоміжним засобом наближення віддалених часових шарів до реципієнта є історичний теперішній час. Для подолання маніпулятивного ефекту й точнішого розмежування типів (або зон) ядер і периферії ми пропонуємо застосовувати додатковий *критерій наявності / історичного зникнення денотата*.

Перспективними, з нашого погляду, є подальші дослідження динамічних процесів, що відбуваються між ядерною й периферійною частинами лінгвальних полів, у наволоядерній зоні, а також у спільних сегментах різних полів, які накладаються одне на одне.

Література

1. *Адрони В. Г.* Основы теории грамматики. – М.-Л., 1964. 2. *Бондарко А. В.* Теория морфологических категорий. – Л., 1976. 3. *Бурячок А. А.* Принципи моделювання семантичних полів лексики (на матеріалі східнослов'янських назв політичних відносин) // Мовознавство. – 1985. – № 4. – С. 41–47. 4. *Жилко Ф. Т.* Про семантичні поля української мови // Українська мова і література в школі. – 1971. – № 12. – С. 25–32. 5. *Кочерган М. П.* Загальне мовознавство. – К., 1999. 6. *Кузнецов А. М.* Структурно-семантические параметры в лексике. – М., 1980. 7. *Линник Т. Г.* Семантична структура лексики на позначення розміру в українській та англійській мовах // Мовознавство. – 1974. – № 5. – С. 31–38. 8. *Полевые* структуры в системе языка / З. Д. Попова, И. А. Стернин, Е. И. Беляева и др. – Воронеж, 1989. 9. *Рудяков О. М.* Системний опис лексико-семантичної групи (ядро, периферія, «середовище») // Мовознавство. – 1987. – № 2. – С. 23–27. 10. *Семчинська Н. С.* Російські прислівники часу у світлі теорії функціонально-семантичного поля // Мовознавство. – 1989. – № 1. – С. 58–62.

АННОТАЦІЯ

Статья посвящена проблеме выделения типов ядер лингвальных полей в диахронии. Предложены дополнительные приемы и критерий их выделения.

SUMMARY

In the article lingual field core types are distinguished in the diachrony. New additional methods and the distinguishing criterion are proposed.